

ХОТИНЩИНА

В ПЕРІОД ПОЛЬСЬКО-
ТУРЕЦЬКИХ ВІЙН
XVII СТОЛІТТЯ

ДО 395-РІЧЧЯ ХОТИНСЬКОЇ ВІЙНИ 1621 Р.

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ

ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНИЙ
ЗАПОВІДНИК «ХОТИНСЬКА ФОРТЕЦЯ»

**ХОТИНЩИНА В ПЕРІОД
ПОЛЬСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ ВІЙН
XVII СТОЛІТТЯ**

(до 395-річчя Хотинської війни 1621 р.)

Матеріали науково-практичної конференції
(м. Хотин, 12 жовтня 2016 р.)

Хотин
2016

ХАРЛАН Олександр
(м. Дніпро)

ОБ'ЄКТИ ФОРТИФІКАЦІЙ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ ЯК ОСНОВА КОНЦЕПЦІЇ РЕГЕНЕРАЦІЇ ПРИ ВИЗНАЧЕННІ ОСНОВНИХ РОЗПЛАНУВАЛЬНИХ ВУЗЛІВ ДЛЯ СТВОРЕННЯ ТУРИСТИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ ТА ПРИНЦИПІВ ЇХ ВИРІШЕННЯ

Стаття присвячена проблемі пам'яткоохоронної роботи щодо комплексу споруд – пам'ятка національного значення «Хотинська фортеця»

Ключові слова: Хотинська фортеця, містобудування, інфраструктура, фортифікаційний об'єкт, охоронні зони.

В Україні неодноразово доводилось чути про престиж і економічну вигідність внесення об'єктів країни до списку Світової спадщини ЮНЕСКО, передовсім у контексті позиціонування на світовому туристичному ринку. Про об'єкти, які вже внесено до цього списку, та про ще неоціненні, які чекають своєї черги все частіше говорять фахівці різних галузей. Це добре, оскільки до уваги численних мешканців країни припадає низка унікальних і потужних об'єктів, що репрезентують нашу країну на світовому рівні. Однак, у більшості випадків пропонувані об'єкти, навіть після потрапляння до вищезгаданого списку, залишаються сам на сам з жорстокою дійсністю пам'яткоохоронної і архітектурно-містобудівної справи в державі.

Більшість українських історичних міст, в яких до речі, знаходяться реальні претенденти на входження до вище згадуваного списку й досі не мають історико-архітектурних опорних планів, які за законом вони повинні мати. Тому у більшості населених пунктів, в яких ще лишилися пам'яткоохоронні органи, не існує на сьогодні режимів використання цінних з історико-культурної точки зору територій. Навіть у історичних містах що мають затверджену, або розроблену документацію відбуваються жахливі руйнації і будівництва¹. Бракує зацікавленості з боку місцевих влад. Як результат – вітчизняний

¹ Певним прикладом може слугувати висотна забудова Центрального історичного ареалу м. Дніпра (колишнього Дніпропетровська) й Києва (навколо Софії Київської і Київо-Печерської лаври).

історико-культурний потенціал залишається під загрозою знищення, недостатньо використовуваним, недооціненим і взагалі невідомим.

Не дивлячись на окремі прояви подолання проблем з боку центральної влади і місцевої, пам'яткоохоронна галузь знаходиться в кризовій ситуації. Добре помітно, що на сьогодні немає пропозицій з комплексним підходом для створення умов, в яких було б можливо створювати систему збереження та раціонального використання унікальних культурних ресурсів України. Існують окремі дослідження де підіймаються певні проблеми значення туристичної індустрії, всебічного маркетингового аудиту національних брендів, підтримки центральної влади, співробітництва на регіональному, загальнодержавному та міжнародних рівнях [1, с.65-71; 15; 13, с.233]. Однак, вельми потрібним залишається вирішення проблеми за допомогою комплексного підходу.

Одним з міст в якому все частіше говорять про ймовірну номінацію є Хотин² [10, с.6]. Місто й досі не має історико-архітектурного опорного плану³. На його теренах знаходиться доволі відома пам'ятка історії і архітектури національного значення – комплекс Хотинської фортеці. Даний об'єкт культурної спадщини, на базі якого утворено історико-архітектурний заповідник⁴, має не аби яке значення в сучасній містобудівній ситуації Хотина. Це унікальний комплекс фортифікаційних споруд, який вважається зразком еволюції оборонного зодчества, як в окремо взятому регіоні (Середнє Подністров'я), так і в контексті розвитку будівництва оборонних укріплень Східної Європи. Він поєднує в собі укріплення баштово-стінового типу XIII-XIX ст. та фортецю бастионного типу XVIII-XIX ст.

Не зважаючи на велику увагу дослідників до пам'ятки, більшість відомих на сьогодні проектів і праць було присвячено саме вивченню території фортеці і її складовим. Поза увагою завжди залишалися прилеглі до фортеці ділянки. Відсутність інтересу вчених до міської території навколо комплексу, брак містобудівних досліджень і містобудівної документації пам'яткоохоронного характеру сприяли нерозумінню цінності і важливості даних земель. І якщо в 1970-х рр. під

Рис. 1. Фрагмент «Проекта детальної планировки центральної частини г. Хотина Черновицкой области. Эскиз застройки» (К.: «КиевНИИПградостроительства», 1974) з зображенням варіанту Дністровського парку – запланованої зони охорони пам'ятки архітектури – Хотинської фортеці

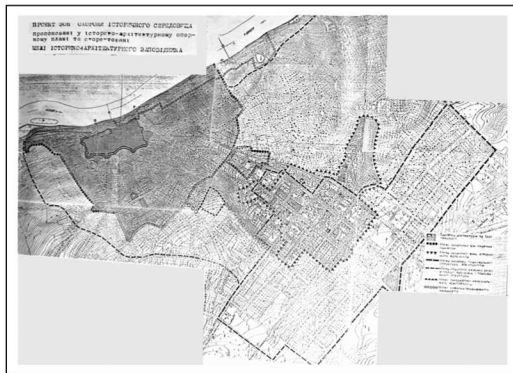
час розроблення «Проекту детального планування центральної частини Хотина» [17; 18] навколо Хотинської фортеці планувалося влаштувати величезний Дністровський ландшафтний парк (рис. 1), то до сьогодні більшість території навколо фортеці потрапила під приватні садибні ділянки з одно-двоповерховою забудовою. Не допомогли ні розроблені в 1980-х рр. проект з визначенням меж зон охорони історичного середовища Хотина [11] (рис. 2) і історико-архітектурний опорний план міста [7; 8; 9], ні розроблений в 2013 р. «Проект організації території національного природного парку «Хотинський»⁵ [19], оскільки через певні проблеми їх не було доведено до завершення, погодження і затвердження. Тож, Генеральний план 1993 р. було виконано без врахування вищенаведених досліджень [5] зі збереженням існуючої вже тоді одноповерхової забудови (рис. 3). Місто навколо фортеці жило своїм життям навіть після створення державної пам'яткоохоронної структури – Державного історико-архітектурного заповідника.

² Місто Чернівецької області розташоване на правому березі р. Дністер. Див. Постанова Кабінету Міністрів від 26 липня 2001 р. №878 «про затвердження Списку історичних населених місць України».

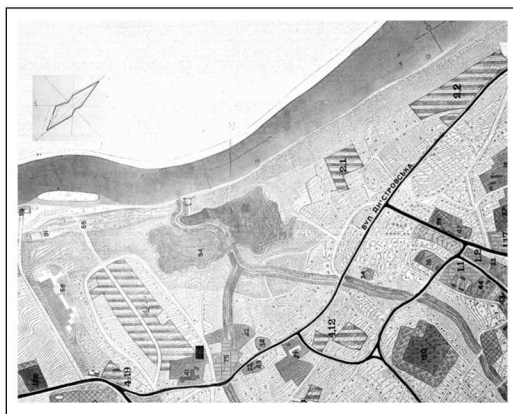
³ Історико-архітектурний опорний план і проект охоронних зон, який розроблявся львівською «Укрпроектреставрацією» не було затверджено, до того ж на сьогодні дана розробка застаріла.

⁴ Постанова Кабінету Міністрів України від 12 жовтня 2000 р. №1539 «Про державний історико-архітектурний заповідник «Хотинська фортеця».

⁵ НПІ «Хотинський» створений Указом президента України від 22 січня 2010 р. (№ 56/20-10).

Рис. 2. «Межі зон охорони історичного середовища та межі історико-архітектурного заповідника» пропонувані в «Історико-архітектурному опорному плані м. Хотина Чернівецької області (Львів: «Укрпроектреставрація», 1989 р.)»

Рис. 3. Фрагмент Генерального плану м. Хотин 1993 р. («КиївНИИП градостроительства»)

В 2004 р. було розроблено Генеральний план ДІАЗ «Хотинська фортеця»⁶ – містобудівну документацію [6], яку було розглянуто

⁶ Після того як заповідник потрапив до сфери управління Держбуду інститутом «УкрНДІпроектреставрація» з 2004 р., без затверджених на той час нормативних та методичних документів щодо складу, змісту та порядку розроблення і затвердження генеральних планів розвитку заповідників.

методичною радою з питань реставрації та реконструкції історичної забудови Держбуду України, взято до відома з рекомендацією подальшого доопрацювання питань щодо функціонального зонування територій заповідника та узгоджень основних її положень з Генеральним планом м. Хотин після його корегування, однак не погоджено. Матеріали до цього часу залишались у розробника.

Час тривав, необхідність виконаної і затвердженої містобудівної документації для комплексу споруд заповідника була в карай актуальною, оскільки об'єкти культурної спадщини розташовані в умовах природного та антропогенного середовища, динаміка змінення яких може загрожувати збереженню пам'яток. Вельми актуальною, також, залишалася загроза спотворення традиційного характеру середовища.

Під час виконання в 2014 р. «Плану організації території ДІАЗ «Хотинська фортеця» НДІ пам'яток охоронних досліджень Міністерства культури України⁷ питання навколишньої території заповідника піднімалося неодноразово. У складі даної роботи було проведено значні за обсягом історико-містобудівні дослідження і зроблено теоретичні висновки, проаналізовано джерельну, архітектурну, історичну та археологічну спадщину, визначено межі й режими використання території заповідника та його зон охорони [16]. Зараз, поки продовжується процес погодження містобудівної документації для заповідника⁸, робота над вивченням та аналізом міських територій прилеглих до території заповідника стає вкрай важливою і актуальною. Дуже важливим є питання співпраці міста та заповідника.

Проблема формування загальної для міста і заповідника інфраструктури існує і зараз. При визначенні меж території заповідника, враховувалась наявна земельпорядна документація. На жаль, сучасна

⁷ Зараз ДІАЗ «Хотинська фортеця» відноситься до управління Міністерства культури України (Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 жовтня 2011 р. № 1032-р «Про передачу цілих майнових комплексів історико-культурних заповідників до сфери управління Міністерства культури»).

⁸ Дану роботу було виконано в 2014 році. Її було розглянуто, схвалено та рекомендовано до погодження на засіданні Вченої ради НДІ пам'яток охоронних досліджень [3]. Однак, на засіданні Науково-методичної ради з питань охорони культурної спадщини Міністерства культури України від 11.11.2015 р. роботу було рекомендовано доопрацювати з залученням інституту «УкрНДІпроектреставрація» [4]. Тож, в 2016 р. документацію було повторно розглянуто на засіданні Вченої ради НДІ пам'яток охоронних досліджень [2] і в коригованому вигляді розглянуто 21 вересня 2016 р. на засіданні оновленої Науково-методичної ради і схвалено в цілому, після доопрацювання в робочому порядку рекомендовано до погодження і затвердження.

ситуація землекористування не дозволяє визначити цілісну територію заповідника, яка поки складається з кількох окремих ділянок⁹.

В режимах використання територій охоронних зон заповідника і зони регулювання забудови (саме до зазначених зон віднесено ділянки прилеглі до території заповідника) вказується про роботи з регенерації історичного середовища¹⁰, пов'язані зі збереженням і реконструкцією історичного розпланування, будівель і споруд, благоустроєм території, озелененням, що повинні виконуватися за спеціальними проектами, погодженими з центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини – Мінкультури [16, с.81-82, 85-86].

В пропозиціях на 2015 р.¹¹ заповідником запропоновано створення нового об'єкту туристичної інфраструктури Буковини, складовою якого є будівництво адміністративно-музейної споруди, що повинна включати низку приміщень, серед яких зазначалася і музейна експозиція. Для створення умов будівництва з 2013 р. між заповідником та Хотинською міською радою було укладено договір оренди (49 років) на земельну ділянку (вищезгадана ділянка площею 0,128 га).

Враховуючи те, що пропонується для будівництва ділянка розташовується безпосередньо поруч з фортецею, а навколо неї існує ціла низка капітальних та тимчасових споруд, що стихійно виникли в різний час на окремих приватних ділянках, в листі-відповіді і в «Плані організації» рекомендувалося сприяти розробці концепції комплексного архітектурно-містобудівного рішення прилеглих до південної межі пам'ятки територій на конкурсній основі¹². Необхідними складовими даної концепції повинні бути заходи з укріплення схилів балок¹³, відтворення втрачених елементів

9 Окремі ділянки мають наступні площі: 16,086 га, 0,0041 га і 0,0057 га. Також заповідник орендує земельну ділянку 0,1287 га), яку проектною документацією запропоновано долучити до території заповідника для його перспективного розвитку.

10 Нове будівництво тут можливе тільки за проектами, погодженими Мінкультом. Допускається вибіркове будівництво та реконструкція будівель і споруд за індивідуальними проектами (при цьому розпланувальний модуль і парцеляція мають залишатися незмінними, а масштаб нових та реконструйованих будівель і споруд, масштабність їхніх членувань, архітектурні форми, матеріали, кольорові рішення фасадів повинні відповідати безпосередньо прилеглій історичній забудові.

11 Лист-відповідь на лист заступника директора Департаменту культурної спадщини та культурних цінностей Гусака А.І. від 16.04.2014 на № 22-244/42 від 10.04.2014 «Пропозиції на 2015 рік, з урахуванням потреб у науковому забезпеченні».

12 Ідея розробки концепції вперше запропонована в Листі-відповіді на ім'я міського голови М.О. Головльова № 472 від 19 листопада 2014 р. на 24.09.14 №02-14-449.

13 Серйозною проблемою є наявність надзвичайно деструктивного фактору – ерозії схилів давніх балок, в наслідок чого руйнується кромка ділянки на якій планується будівництво.

пам'ятки¹⁴, усунення дисгармонійних будівель і споруд¹⁵, створення сприятливих умов для огляду пам'ятки і її оточення, створення грамотної інфраструктури і комфортної зони обслуговування туристів, елементи якої не заважатимуть візуальному сприйняттю та збереженню пам'ятки і не порушуватимуть її оточення.

Після опрацювання містобудівних матеріалів та проведення натурних досліджень стало зрозумілим, що для створення і формування інфраструктури по комплексному обслуговуванню відвідувачів заповідника через терени міста, необхідними є створення належної дорожньо-транспортної схеми з пішохідним зв'язками, які проходили б повз об'єкти культурного дозвілля і громадського харчування, побутового та медичного обслуговування, житла короткочасного та тривалого перебування за межами території заповідника.

Належну увагу слід приділити саме вхідним зонам на територію заповідника. Південна вхідна зона (в районі існуючого головного входу у фортечний комплекс) повинна складатися з низки об'єктів, архітектура яких не повинна домінувати в навколишньому середовищі і по стильовим ознакам повинна відповідати образу Хотинської фортеці. Серед об'єктів туристичної інфраструктури вкрай необхідними є: інформаційний центр, екскурсійне бюро, каси з продажу квитків, пунктів продажу сувенірної продукції, реабілітаційні зони індивідуального відпочинку з об'єктами короткочасного та тривалого перебування відвідувачів.

В даній роботі хотілося б акцентувати увагу на історичному об'єкті, який не зберігся на сьогодні (або частково зберігся), однак в силу свого розміру і місця колишнього розташування міг би стати в нагоді під час створення перерахованих вище об'єктів в спорідненому для пам'ятки стилі на науковій історико-іконографічній основі. Мова йде про фортифікаційний елемент XIX ст., який в історичних джерелах називається лівий аванверк.

Відомі на сьогодні численні картографічні джерела відтворюють архітектурно-містобудівну ситуацію фортеці та посаду на період XVIII-XIX ст. [12; 14; 20, с.189-200; 21, с.4-17; 22, с.18-26]. Завдяки ним добре

14 В контексті укріплення схилів пропонувалося розробити науково-дослідну документацію укріплення схилів і відновлення південного бастионного фронту фортеці.

15 Першочерговим є питання усунення комплексу бійни.

Рис. 4. План Хотинської фортеці з навколишнім поселенням в 1807 р. (Прорис автора за матеріалами архіву ДІАЗ «Хотинська фортеця»). («КиївНИИП градостроительства»)

відомо, що навколо замку і Нової фортеці¹⁶ існував великий укріплений посад. Трасування валів і бастионів укріплень міського посаду вдалося локалізувати за архівними матеріалами XVIII ст. (рис. 4) і співставити з сучасною топоосною.

Його територія була оточена півкільцем земляних укріплень з 8 півкруглими бастионами, які вже в 1769 р. частково були втрачені¹⁷. Напрямки вулиць підпорядковувались характеру рельєфу, а їх планувальна структура, фіксувала первісний поділ міської території на великі дворища.

Після підписання Бухарестського мирного договору 1812 р., коли укріплення було передано Російській імперії, тут було здійснено певні перебудови. Одним з заходів для підняття обороноздатності була ліквідація міської забудови, що занадто близько прилягала до фортеці. Інша територія міського посаду у більшості залишалася майже в

¹⁶ Навколо замку до 1718 р. було збудовано нову нерегулярну полігональну кам'яно-земляну фортецю бастионного типу.

¹⁷ Ще на поч. 1990-х рр. простежувався невеличкий фрагмент валу колишнього посаду обабіч вул. Першотравневої (ділянки №7 і №18-20).

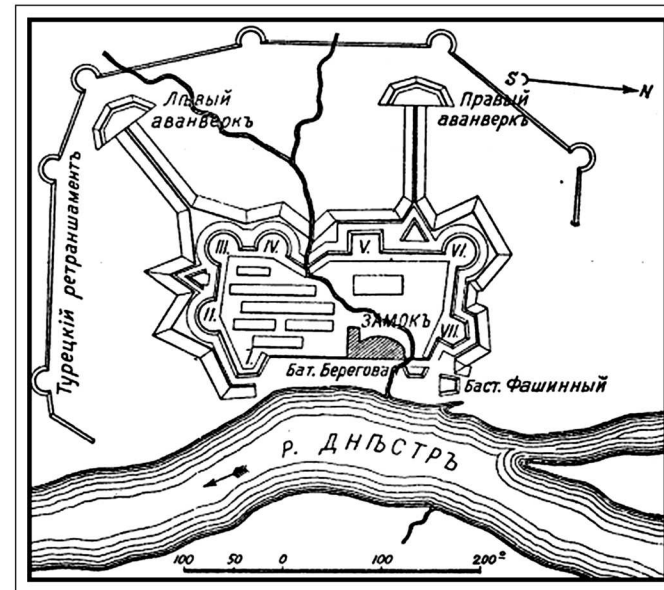

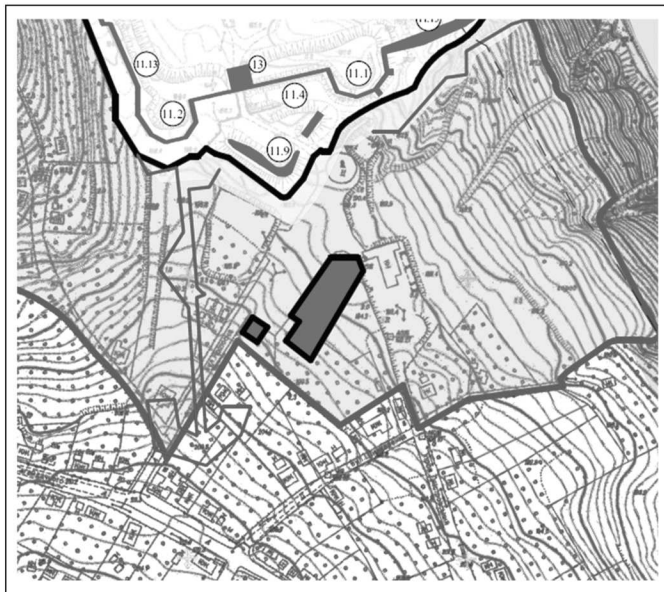
Рис. 5. Схема Хотинської фортеці 1818 року (за матеріалами видання Михайлина Л., Пивоваров С. Нариси з історії Хотинської фортеці. Факти, легенди, гіпотези. – Хотин, 2011. – с.54)

первинному вигляді не зазнавши реконструкції і істотного поновлення забудови¹⁸.

Саме в цей час виникла ідея посилення двох основних напрямків на підступах до фортеці з материкової частини. В місцях ліквідації близько розташованої міської забудови було споруджено аванверки (лівий та правий) (рис. 5). Дані передові фортифікаційні елементи розташовувались на значній відстань від фортеці на захід і південь і з'єднувалися з нею «покритим шляхом». В окремих місцях цей шлях було перекрито дерев'яним накатом із земляним насипом, що дозволяло скрито передислокувати війська і захищати їх від ядер і куль [14, с.54].

Так званий лівий аванверк розташовувався на південь від південного бастиону на вищих позначках рельєфу. Це передове відкрите укріплення збудоване у вигляді люнету окремо від фортеці призначалося для обстрілу

¹⁸ На його території зберігалися рештки давнього впорядкування та малих форм, що походили з часів панування турків. Це мощення вулиць бруківкою і кам'яними плитами, кам'яні арочні містки над струмками, фонтани, басейни над витокami джерел, що використовуються донині.

Рис. 6. Фрагмент Історико-архітектурного опорного плану ДІАЗ «Хотинська фортеця» у м. Хотин з визначенням меж та зон охорони пам'яток заповідника (НДІ пам'яток охоронних досліджень, 2016 р.)

місцевості (чотири лінії склали три вихідні кути), а також для прикриття передового посту і пункту спостереження. Його оминав шлях, який прямував до Бендерської брами. Дане укріплення складалося з двох фронтальних фасів (валів) і бічних валів для прикриття флангів. Оскільки укріплення було відкритим з тилу, для посилення і підкріплення було влаштовано вище згадуваний земляний насип.

До нашого часу даний фортифікаційний об'єкт не зберігся. Говорячи про сучасну містобудівну ситуацію наводимо фрагмент містобудівної документації, де зазначено місце колишнього розташування втраченого об'єкту по відношенню до існуючих меж заповідника і охоронної зони фортифікаційного комплексу (знаходиться в процесі затвердження) (рис. 6). Тут добре видно Бендерську браму, Південний бастион і трасування втраченого люнету і зв'язку з фортецею. Лівий аванверк розташовувався на території сучасних двох кварталів неправильної форми (окреслених вулицями Фортечна, Шинкаренка, Петра Сагайдачного і Воронянського), що

Рис. 7. Фрагмент «Проекта детальної планировки центральної частини Хотина Черновицької області. Ескиз застройки» (К.: «КиевНИИГрадостроительства», 1974) з зображенням варіанту створення певної інфраструктури зі збереженням вуличної схеми

примикають з півдня то території заповідника. Саме в межах одного з кварталів знаходяться вище згадані ділянки заповідника і приватні садибні ділянки.

Вирішення певної містобудівної проблеми про яку йшлося вище може розвиватися в кількох напрямках. В одному випадку зі збереженням існуючої вуличної трасувальної мережі (рис. 7), в іншому з незначним її корегуванням. В будь якому випадку, для повноцінного існування пам'ятки в структурі міста першочерговою є адаптація території прилеглої до території заповідника зі створенням на ній об'єктів громадського відпочинку та культурного дозвілля. Саме в цьому¹⁹ є наше бачення вирішення проблеми.

¹⁹ На відміну від бачення колег з «УкрНДПроекстрєвастрація», які вважають головним завданням адаптацію території Нової фортеці (безпосередньо в межах пам'ятки!) зі створенням на ній об'єктів громадського відпочинку та культурного дозвілля (системне розміщення реабілітаційних зон відпочинку з відповідними об'єктами інфраструктури, які розміщуються на місцях зруйнованих автентичних об'єктів). Див. Концепція створення інфраструктури комплексного туристично-екскурсійного обслуговування ДІАЗ «Хотинська фортеця» / ГАП В.Косьяненко. – К., 2012 // План організації території державного історико-архітектурного заповідника «Хотинська фортеця» / Дир. інст. О.А. Пламеницька, наук. кер. В.І. Косьяненко, ГАП, канд. арх. О.В. Харлан.

В середовищі фахівців, що займаються збереженням культурної спадщини, в різні часи помітне різне відношення до комплексних характеристик історичного міста (типу історичної забудови). Іноді, історичну забудову порівнювали з текстом, в якому окремі пам'ятки – то лише слово, місто порівнювали з організмом, а не механізмом, що був результатом тривалого розвитку. Різними були також пропозиції вирішення збереження і підтримки культурної спадщини в контексті збереження середовища, а не лише окремих конкретних об'єктів минулого.

Після натурних та архівних досліджень слід констатувати, що вісь існуючої вулиці Фортечної має доволі пізні походження, оскільки з'являється вже після руйнування і невілювання аванверку в кін. XIX-поч. XX ст.

Не можливо не помітити що в означених двох кварталах відсутня історична забудова. Всі існуючі житлові будівлі і споруда бійні збудовано в др. пол. XX ст. Про рішення специфічних історико-художніх проблем їх зовнішнього вигляду говорити не доводиться. Як і більшість навколишніх садибних будинків дані споруди не мають сучасного санітарно-технічного обладнання. Вельми актуальним є необхідність благоустрою території кварталів.

Тож, враховуючи образ, який складався на різних етапах існування фортеці в м. Хотин, пропонуємо відновити втрачений фортифікаційний елемент. Компонуючи його об'єм в ділянку можливого проектування слід враховувати історичні параметри та масштаб, напрямок та висоту аванверку і зв'язку з фортецею. Доволі значний об'єм будівництва диктується широкою палітрою функцій пропонованої інфраструктури. Сам об'єм завдяки параметрам дозволить розмістити в ньому низку сучасних об'єктів. Тут повинні з'явитися адміністративні, культурні і торгівельні об'єкти. Слід наголосити на невеличкому об'ємі зносу існуючої малоповерхової забудови радянського періоду, яка своїм зовнішнім виглядом лише нагадує кризу в садибного будівництва в певні часи.

Відтворення втраченого об'єму лівого аванверку дозволить створити стилістично єдиний зовнішній вигляд фортечного комплексу і прилеглої території з новими об'ємами та благоустроєними кварталами, що межуватимуть з ландшафтним міським парком влаштованим на схилі

дністровського берега. Це в свою чергу, сприятиме вдосконаленню зовнішнього вигляду міської території прилеглої до заповідника і формуванню комфортного громадського простору історичної частини міста.

Дана пропозиція не претендує на вичерпність, однак рекомендує один з векторів можливого вирішення проблеми створення багатофункціонального та комфортного простору для мешканців міста і відвідувачів заповідника, стилістично-композиційної і історичної узгодженості з пам'яткою національного значення²⁰. Саме сучасне і професійне вирішення вказаної проблеми дозволить налагодити відносини між містом і заповідником, розробити єдину політику збереження культурної спадщини, організувати багатофункціональну і складну в управлінні територію заповідника, отримати головні інструменти для її територіального захисту і досягнення компромісу або консенсусу у спірних питаннях на території міста в межах охоронної зони. Це вірний крок у напрямку до майбутньої номінації в списку Світової спадщини ЮНЕСКО²¹.

Джерела та література:

1. Афанасьєв О.Є. Членство міст України в «Лізі історичних міст» як спосіб збільшення їхньої туристичної репрезентативності / О.Є. Афанасьєв // Часопис соціально-економічної географії. – 2010. – Вип. 9 (2). – с. 65-71.
2. Витяг з протоколу № 1 засідання Вченої ради НДІ пам'яткоохоронних досліджень від 25.03.2016 р. // Науковий архів НДІ пам'яткоохоронних досліджень.
3. Витяг з протоколу № 6 засідання Вченої ради НДІ пам'яткоохоронних досліджень від 23.12.2014 р. // Науковий архів НДІ пам'яткоохоронних досліджень.

20 Задля пошуку можливих варіацій регенерації середовища прилегло до Хотинської фортеці території студенти-бакалаври кафедри Дизайну архітектурного середовища Придніпровської державної академії будівництва та архітектури під керівництвом автора в контексті виконання проекту «Комплексна реконструкція кварталу» опрацювали запропоновану проблематику і продовжують працювати над 5 проектними варіантами, які стануть в нагоді при створенні архітектурно-містобудівної концепції організації території (рис. 9-12).

21 У відповідності до ратифікованих міжнародних конвенцій, зокрема Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини, Європейської ландшафтної конвенції, Конвенції про охорону архітектурної спадщини Європи, Україна взяла на себе зобов'язання щодо збереження національної спадщини на належному рівні та здійснення відповідних заходів щодо охорони культурної спадщини.

4. Витяг з протоколу № 92 засідання Науково-методичної ради з питань охорони культурної спадщини Міністерства культури України від 11.11.2015 р. // Науковий архів НДІ пам'яткоохоронних досліджень.

5. Генеральний план м. Хотин. М 1:5000. Кресленик. Фотокопія. – К.: КиївНИИП градостроительства, 1993 // Науковий архів ДІАЗ «Хотинська фортеця».

6. Генеральний план розвитку Державного історико-архітектурного заповідника «Хотинська фортеця» / Дир. Інст. А. Антонюк, Гол. Архітектор інституту О. Граужис, ГАП КАРМ-1 В Косьяненко. – К.: «УКРНДІПРОЕКТРЕСТАВРАЦІЯ», 2004 // Технічний архів інституту «УкрНДІпроектреставрація».

7. Історико-архітектурний опорний план м. Хотина Чернівецької області. Попередні роботи. Т.І. Кн. 1. – Львів: «Укрпроектреставрація», 1988 // Науковий архів ДІАЗ «Хотинська фортеця».

8. Історико-архітектурний опорний план м. Хотина Чернівецької області. Історична довідка. Т.І. Кн. 2. – Львів: «Укрпроектреставрація», 1989 // Науковий архів ДІАЗ «Хотинська фортеця».

9. Історико-архітектурний опорний план м. Хотина Чернівецької області. Обстеження в натурі та інвентаризація історичної забудови міста. Т.І. Кн. 3. – Львів: «Укрпроектреставрація», 1990 // Науковий архів ДІАЗ «Хотинська фортеця».

10. Коваль Т. Громадські слухання // Хотинська фортеця заслуговує стати пам'яткою ЮНЕСКО. Перший крок до цього – затвердження охоронних зон // Хотинські вісті. – Хотин, 2015. – с. 6.

11. «Межі зон охорони історичного середовища та межі історико-архітектурного заповідника» // Історико-архітектурний опорний план м. Хотина Чернівецької області. Кресленик. Фотокопія. – Львів: «Укрпроектреставрація», 1989. – 1 арк. // Науковий архів ДІАЗ «Хотинська фортеця».

12. Мисько Ю., Буйновська Є. Хотинська фортеця XIII–XIX ст. Історія та основні об'єкти. – Харків, 2011. – 31 с.

13. Михайлина Д.Г., Полежаєва І.О. Позиціонування національного бренду на світовому туристичному ринку // Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту. Економічні науки. – 2013. – Вип. 4. – с. 229-225.

14. Михайлина Л., Пивоваров С. Нариси з історії Хотинської фортеці. Факти, легенди, гіпотези. – Хотин, 2011. – 128 с.

15. Нагорняк Т. Бренди країн світу. Імідж українських регіонів у контексті розбудови бренду «Україна» [Електронний ресурс] / Т. Нагорняк. – Режим доступу: http://www.social-science.com.ua/jornal_content/62/social_communication.

16. План організації території державного історико-архітектурного заповідника «Хотинська фортеця» / Дир. інст. О.А. Пламєницька, наук. кер. В.І. Косьяненко, ГАП, канд. арх. О.В. Харлан. – К.: НДІ пам'яткоохоронних досліджень, 2016 // Науковий архів НДІ пам'яткоохоронних досліджень.

17. «Проект детальної планировки центральної частини міста. Схема розміщення проектуваного району в системі міста» м. Хотин Чернівецької області. Кресленик (Київ, «КиївНИИПГрадостроительства», 1974). Фотокопія // Науковий архів ДІАЗ «Хотинська фортеця».

18. «Проект детальної планировки центральної частини міста. Ескиз застройки» м. Хотин Чернівецької області. Кресленик (Київ, «КиївНИИПГрадостроительства», 1974). Фотокопія // Науковий архів ДІАЗ «Хотинська фортеця».

19. Проект організації території національного природного парку «Хотинський», охорони, відтворення та рекреаційного використання його природних комплексів та об'єктів. – К.: ПАТ «Науково-виробничий комплекс «Курс», ПП «Центр екологічного управління», 2013 // Науковий архів НПП «Хотинський».

20. Сандуляк В. Історико-архівні плани Хотинської фортеці як іконографічне джерело у відтворенні її пам'яток // Матеріали міжнародної наукової конференції. 390-річчя Хотинської битви 1621 року. – Чернівці: ЧНУ, 2011. – с. 189-200.

21. Сандуляк В. Хотинська фортеця та довколишні укріплення першої половини XVIII століття // Хотинщина у XVIII–на початку XIX с.: політичні та соціально-економічні аспекти розвитку (до 300 річниці утворення Хотинської нахії). Матеріали науково-практичної конференції (м. Хотин, 11 вересня 2015 р.). – Хотин, 2015. – с. 4-17.

22. Харлан О. Фортифікації XVIII століття околиць Хотинського замку у світлі нових досліджень // Хотинщина у XVIII–на початку XIX с.: політичні та соціально-економічні аспекти розвитку (до 300 річниці утворення Хотинської нахії). Матеріали науково-практичної конференції (м. Хотин, 11 вересня 2015 р.). – Хотин, 2015. – с. 18-26.

Рис. 9. Варіант комплексної реконструкції двох кварталів з південного боку Хотинської фортеці. Студенський ескіз 2016 р. студ. Д. Жданов, кер. доцент О.Харлан.

Рис. 10. Варіант комплексної реконструкції двох кварталів з південного боку Хотинської фортеці. Композиційний пошук 2016 р. студ. Д. Бухно, кер. доцент О.Харлан.

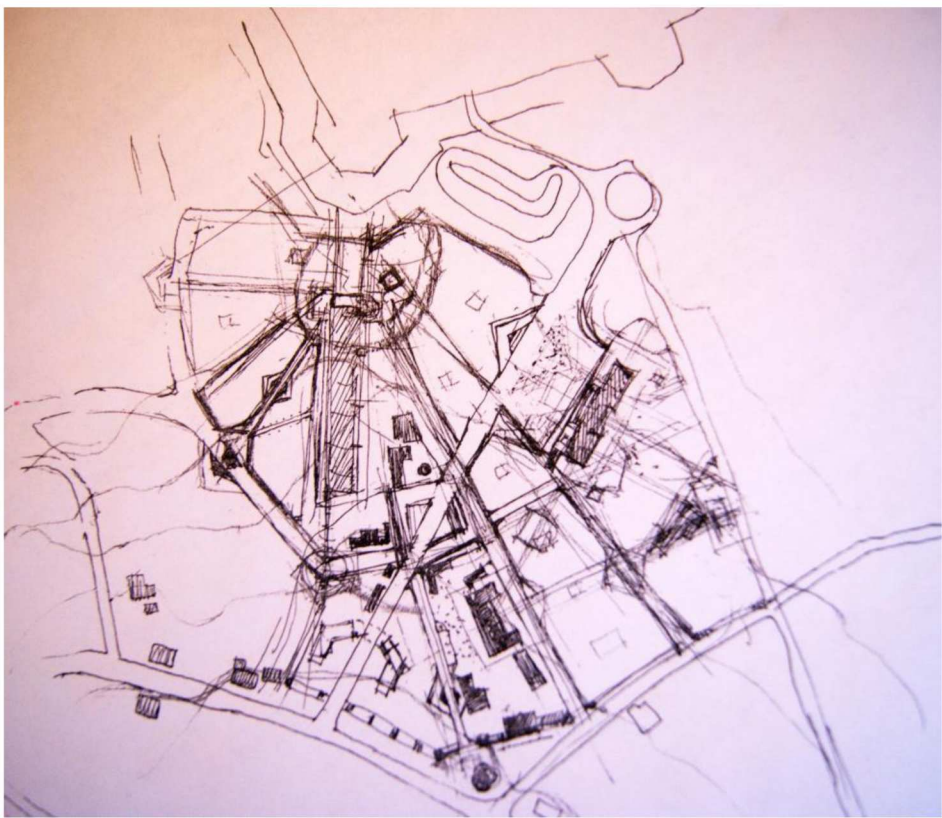

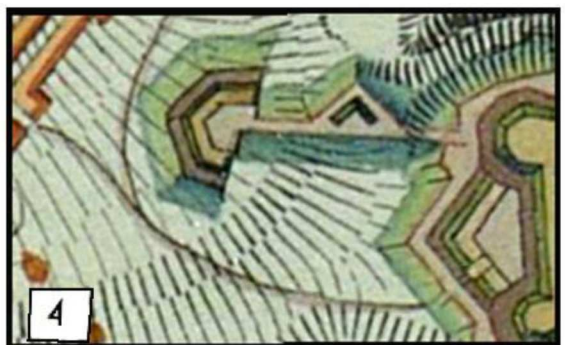
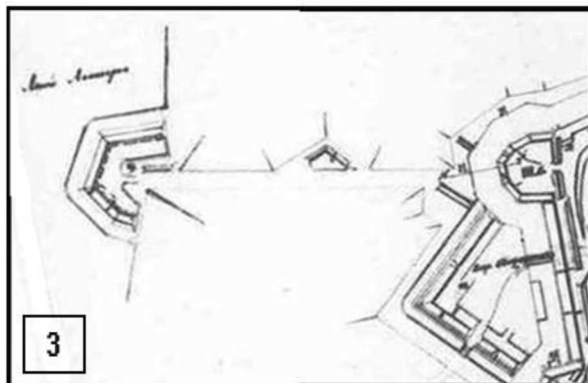
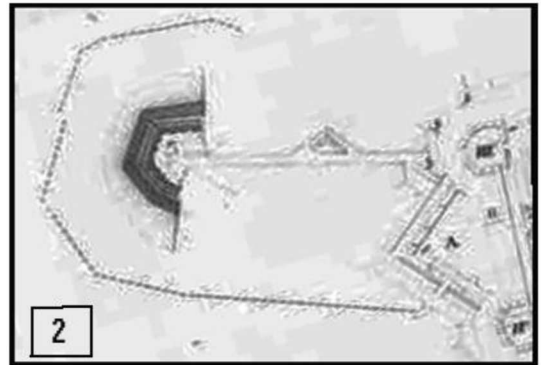
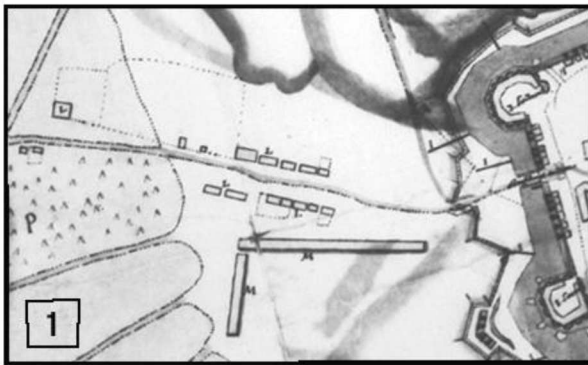
Рис. 11. Варіант комплексної реконструкції двох кварталів з південного боку Хотинської фортеці. Композиційний пошук 2016 р. студ. І. Великосельська. кер. доцент О.Харлан.

Рис. 12. Варіант комплексної реконструкції двох кварталів з південного боку Хотинської фортеці. Аналіз території 2016 р. студ. Н. Шумінова. кер. доцент О.Харлан.

Рис. 13. Варіант комплексної реконструкції двох кварталів з південного боку Хотинської фортеці. Клаузура. Макет 2016 р. студ. Л. Мельник, кер. доцент О.Харлан.

Зображення лівого аванверку та місця його розташування на різних мапах Хотинської фортеці (за матеріалами фотоархіву ДІАЗ «Хотинська фортеця»): 1 – місце майбутнього розташування аванверку на мапі фортеці 1769 р.; 2 - з плану фортеці 1815 р.; 3 - з плану фортеці 1821 р.; 4 – план фортеці Хотин 2 класу з Альбому фортець Російської імперії (др. пол. XIX ст.)